

UN TIP SINGULAR AL ARHITECTURII FEUDALE ROMANEȘTI : BISERICA ADORMIREA MAICII DOMNULUI DIN LIPOVA, JUD. ARAD

Arh. EUGENIA GRECEANU

Singura lucrare de sinteză care atrage atenția asupra bisericii Adormirea Maicii Domnului din Lipova este *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle* de I. D. Ștefănescu, care o datează în 1732¹. Deși constituie obiectul a numeroase studii ale cercetătorilor bănățeni, apărute după 1930, care au arătat că, în prima sa formă, biserica este mult mai veche, construcția nu este analizată în lucrările lui Virgil Vătășianu și ale lui Grigore Ionescu, din cauza caracterului său hibrid, rezultat al pseudo-restaurării efectuată între anii 1928—1930².

Lucrările, executate cu fonduri de stat după proiectul arhitectului Ion A. Popescu, au denaturat compoziția barocă din veacul al XVIII-lea, respectînd — din această a doua fază de construcție — doar fațada de vest și absida (fig. 1). Boltile baroce ale navei au fost înlocuite cu o boltă în leagăn, dublîndu-se înălțimea interioară de la 7 la 14 m. Profitînd de grosimea neobișnuită a zidurilor navei, care rezultă — după cum vom vedea — din grefarea etapei de sec. al XVIII-lea pe o construcție mult mai veche, arhitectul „restaurator“ a amenajat deasupra vechilor cornișe două galerii longitudinale ce comunică cu nava prin arcade în plin cintru, primind lumină printr-o suită de ferestre cu arc semicircular (fig. 2). Supraînălțarea învelitorii și adăugarea a două turnuri deasupra caselor de scări, amenajate pentru galerii între perechile de contraforturi baroce, au desăvîrșit opera de „înfrumusețare“ prin care, conform memoriului de arhitectură, „s-a redat spațiu edificiului, volum, lumină prin noile ferestre, monumentalitate interioară și exterioară, s-au creiat spații largi și demne de pictură“³.

Caracterul de supărător diletantism al intervențiilor din veacul nostru este parțial compensat de evidențierea — în cursul lucrărilor — a unor elemente din prima fază de construcție, înglobate în etapa de sec. al XVIII-lea. Meritul acestor evidențieri revine lui Nicolae Iorga⁴, care — în faza de început a șantierului — a semnalat prezența a două straturi de picturi, anterioare refacerii în stil baroc din 1792 : un strat mai nou, executat în prima jumătate a veacului al XVIII-lea

¹ I. D. Ștefănescu. *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1932, p. 285—286.

² Ion Udrea, *Biserica greco-ortodoxă română din Lipova, cu un eseu istoric de dl. ministru Sever Bocu și o dare de seamă asupra restaurării arhitectonice de arh. I. A. Popescu*, Timișoara, 1930.

³ *Ibidem*, p. 35. Datorită acestor transformări, găsim exagerată — din punct de vedere arhitectural — caracterizarea bisericii din Lipova drept „cea mai măreață și complexă măr-turie a artei Vechi românești din Banat“, făcută de Vasile Drăguț în *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 66.

⁴ I. Udrea, op. cit., p. 33.

*Fig. 1. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lipova, jud. Arad.
Clișeu C.M.I.*

Fig. 2. Fațada de nord.

de Nedelcu Zugrav, peste care se suprapune la exterior zidăria arcadelor baroce (fig. 3); autorul picturii este cunoscut prin iscălitura descoperită de Ioachim Miloia în interior, pe intradosul unei vechi ferestre⁵. Datarea picturii este aproximată în 1732, după anul săpat într-o piatră refolosită la zidăria pilelor adăugate în 1792.

Sub stratul de frescă din 1732 a apărut în interior o pictură mult mai veche, datată pe baza caracteristicilor stilistice în jurul anului 1400, din care este vizibilă astăzi reprezentarea sfinților Pahomie și Teodosie⁶.

Lucrările din 1928—1930 au evidențiat, de asemenea, înglobarea în zidăria etapei 1792 a unor pridvoare laterale. Pe fațada de sud au fost lăsate aparente porțiuni întregi din paramentul vechi, precum și muchiile pridvorului (fig. 4). Data integrării acestor pridvoare într-o nouă zidărie, 1792, este săpată pe chenarul de piatră al intrării de pe latura de nord, identic cu cel din imaginea prezentată pentru latura de sud.

Toate aceste observații, consemnate în publicațiile anterioare, au permis să se constate existența unei faze de construcție mai veche decât veacul al XVIII-lea, cu datare posibilă în jurul anului 1400. Nu s-a luat însă în discuție tipologia primei biserici, deși arhitectul Ion A. Popescu a lăsat două elemente de identificare, bazate pe descoperirea fundațiilor bisericii vechi, efectuată cu ocazia executării unei instalații de încălzire centrală. Aceste elemente sînt: 1. — marcarea în pardoseală a planului fundațiilor; 2. — schița planului fundațiilor, raportată la planul actual, precum și secția prin biserică, înainte de transformare. Ambele sînt zugrăvite pe perețele de sud al pridvorului, fiind însă ascunse vederii de un altar monumental.

Transpunerea planului fundațiilor pe releveul bisericii în starea de astăzi (fig. 5) ne-a permis să determinăm amploarea transformărilor din 1792, echivalente practic cu o refacere.

Din prima fază de construcție se păstrează cele două pridvoare laterale și parte din zidurile lungi ale navei, cu certitudine — în baza fragmentelor de picturi — porțiunile de vest cuprinse între pridvoare și zidul de vest al pronaosului. În 1792, au fost dărîmate zidurile transversale dinspre vest, precum și partea răsăriteană a primei biserici, înglobîndu-se porțiunile conservate într-o structură barocă, concepută — atît la navă, cît și la noua absidă — în sistemul unor pile masive de zidărie, reunite prin arcade. Deosebita valoare a fazei baroce constă în realizarea impunătoarei fațade de vest, din fericire neatinsă de ultima înfrumusețare (vezi fig. 1).

Analiza planului vechii biserici conduce la constatarea caracterului său de unicat în ansamblul arhitecturii feudale românești. Absida semicirculară, încadrată de două încăperi dreptunghiulare și prezența celor două pridvoare laterale simetrice ne sugerează analogii ca arhitectura sîrbească a statului Raška, situată la interferența curenților romanice și bizantine — și dezvoltată în intervalul cuprins între sfîrșitul veacului al XII-lea și sfîrșitul veacului al XIV-lea. Pridvoarele laterale corespund elementului tipic sîrbesc al „falsului transept” (după denumirea dată de Gabriel Millet), pe care îl exemplificăm cu planul bisericii din Morača (fig. 6), ctitorie din 1252 a lui Ștefan Nemanja⁷. Lățimea de 9,50 m a primei biserici din Lipova exclude însă tipologia navei unice cu cupolă de la Morača, conducînd la ipoteza organizării spațiului interior în formula bazilicii cu cupolă,

⁵ Ibidem, p. 13—14; Victor Vlăduceanu, *Măndștiri bîndșene*, Timișoara, 1947, p. 53.

⁶ I. Udrea, op. cit., p. 28.

⁷ Gabriel Millet, *Étude sur les églises de Rascie, en L'art byzantin chez les slaves — Les Balkans* —, (Recueil Uspenski), Paris, 1930, p. 174—179.

Fig. 3. Fațada de nord. Detaliu cu suprapunerea zidăriei din 1792 peste pictura lui Nedelcu Zugrav.

Fig. 4. Fațada de sud. Detaliu cu evidențierea pridvorului original.

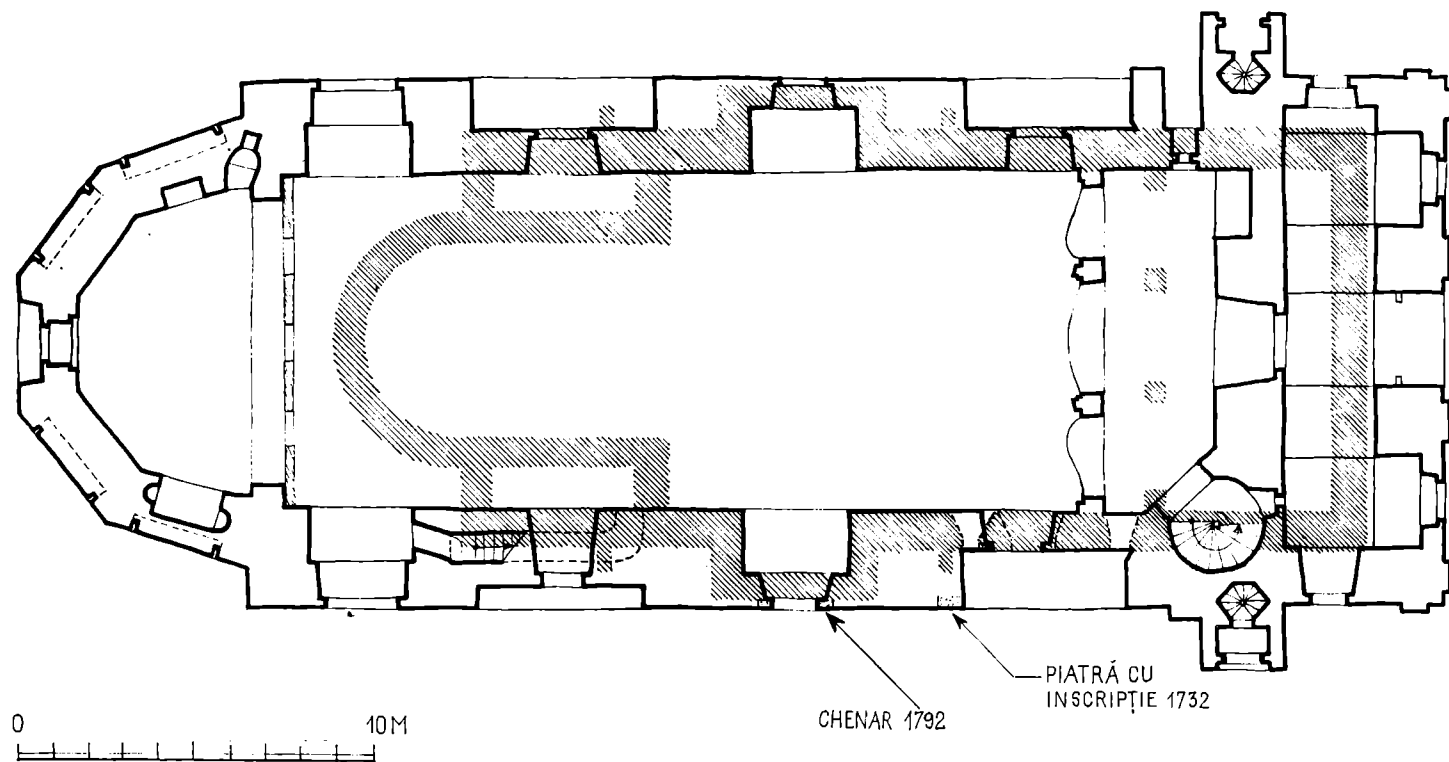

Fig. 5. Planul bisericii din Lipova, cu marcarea zidurilor și a fundațiilor din prima etapă de construcție.

pe care o întâlnim — de exemplu — la biserica Sf. Gheorghe din Staro Nagoričino (fig. 7), reconstruită în 1313, cu utilizarea parțială a zidurilor unei biserici mai vechi, ridicată între 1067—1071⁸.

Este de la sine înțeles că analogiile prezentate nu presupun o filiație directă, constituind doar surse posibile de inspirație.

Ipotezele privind tipologia vechii biserici din Lipova permit datarea ei cu probabilitate în intervalul sec. XIV—XV, fapt care concordă cu datele istorice.

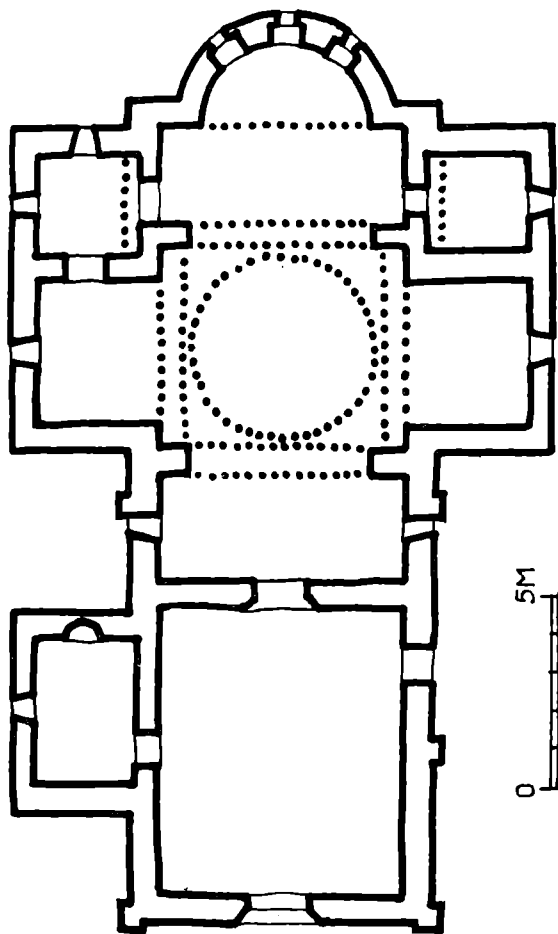

Fig. 6. Biserica din Morača. Plan. Relevé Gabriel Millet.

Tradiția locală, neconfirmată documentar, atribuie ctitoria cnejilor români de pe Mureș, cu ajutorul material al lui Basarab I (după 1330—1352)⁹. Utilizând o bogată bibliografie maghiară, bazată pe documente care nu sînt — din păcate —

⁸ Georges Bošković, *Deux églises de Milutin : Staro Nagoričino et Gračanica*, în *L'art byzantin chez les slaves — Les Balkans*, Paris, 1930, p. 195—206.

⁹ Date culese pe teren de la preotul Radu Crăciun și protopopul Vitalie Pereteatcu.

cuprinse în colecția *Documente privind istoria României*, cercetătorii bănățeni Ion Udrea și Victor Vlăduceanu consemnează următoarele :

Existența unei biserici — sau chiar a unei episcopii — ortodoxe române la Lipova este amintită încă din timpul domniei lui Ludovic cel Mare (1342—1382) ; presiuni de trecere la catolicism sînt cunoscute în 1366, cînd se ordonă comunităților ortodoxe din cercul Lipovei să se lepede de preoții „sohismatici“ și să-i înlocuiască cu preoți catolici ¹⁰.

În timpul regelui Sgismund de Luxemburg (1387—1437), este din nou amintită episcopia Lipovei, care se afla sub jurisdicția episcopiei de Timișoara ¹¹. În 1427, cînd cetatea și domeniul Lipovei sînt donate de către rege lui Șişman al Bulgariei, documentele vorbesc despre existența la Lipova a unei biserici ortodoxe ¹².

În veacurile următoare, știrile privind episcopia de Lipova se înmulțesc.

Conform tradiției locale, episcopul ortodox de Lipova ar fi fost omorît de turci între anii 1551—1552, în timpul luptelor pentru ocuparea Banatului ¹³.

În 1563 este amintit episcopul Daniil de Lipova ¹⁴.

În 1606, mitropolia Ienopolei se mută la Lipova, fiind condusă, pînă la 1627, de Sava I Brancovici, care poartă titlul de mitropolit al Lipovei și Ienopolei ¹⁵. Referindu-se la același Sava — dată fiind concordanța anului 1606 —, Nicolae Iorga îl consideră „un vlădică fără reședință, de bună seamă român“, consemnînd și pe înaintașul lui, Teodor Vlădica, pomenit la 1595, în timpul luptelor lui Sigismund Bathori cu turcii ¹⁶.

Cercetătorii bănățeni presupun că biserica din Lipova ar fi fost transformată temporar în moschee, în prima jumătate a veacului al XVII-lea, fapt care ar explica locuirea unor episcopi de Lipova la mănăstirile învecinate : în 1629 mitropolitul Longhin își are sediul la m-reă Sf. Nicolae din Ienopole (Inău), iar în 1651, mitropolitul Sofronie al Lipovei locuiește la mănăstirea Bodrog ¹⁷.

În 1726, episcopia Lipovei a fost integrată la dieceza Timișoarei, care a luat titlul de mitropolie a Timișoarei și Lipovei, iar ultimul episcop al Lipovei, Vichentie Ioanovici (1717—1726) a devenit episcop al Aradului ¹⁸.

Din parcurgerea datelor istorice putem deduce că vechea biserică ortodoxă din Lipova ar putea să dateze din veacul al XIV-lea, îndeplinind funcția de sediu episcopal, ceea ce explică proporțiile ei, cu mult mai ample decît cele ale unei biserici parohiale. Reprezentarea sfinților Pahomie și Teodosie, părinți ai călugăriei, pe primul strat de frescă a condus pe cercetătorii bănățeni la presupunerea că, în jurul bisericii, a existat și o mănăstire ¹⁹.

Biserica veche s-a păstrat neschimbată pe toată durata de viață a episcopiei. Abia după 1726, parohia românească, dornică de a-și afirma puterea și idealurile de independență prin înfrumusețarea vechiului lăcaș, începe prin a reface pictura în prima jumătate a veacului, înlocuiește în 1785 tîmpla de zid

¹⁰ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 44—45.

¹¹ *Ibidem*.

¹² I. Udrea, *op. cit.*, p. 26.

¹³ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 45.

¹⁴ *Ibidem* ; I. Udrea, *op. cit.*, p. 29.

¹⁵ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 47.

¹⁶ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția II-a, vol. I, București, 1929, p. 236.

¹⁷ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 53 ; I. Udrea, *op. cit.*, p. 29—30.

¹⁸ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 49.

¹⁹ I. Udrea, *op. cit.*, p. 28.

prin iconostasul de lemn pictat de Ștefan Tenetchi și amplifică proporțiile bisericii în 1792, schimbându-i radical arhitectura.

Efectuarea unei cercetări arheologice la biserica din Lipova, cu toate dificultățile antrenate de răscolirea subsolului în 1930, ne apare deosebit de oportună

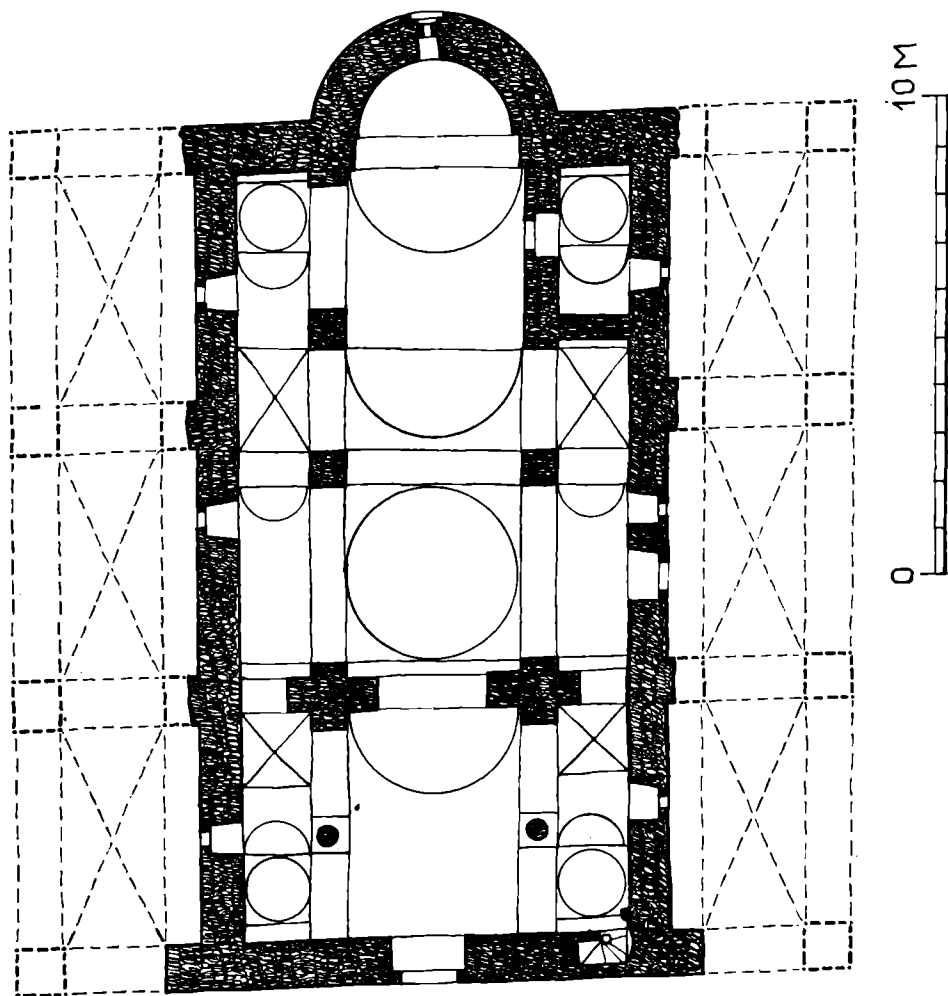

Fig. 7. Biserica din Staro Nagoričino. Plan. Relevu Gabriel Millet.

pentru : elucidarea istoricului unei vechi episcopii ortodoxe ; precizarea unui tip reprezentativ de biserică românească cu caracter de unicat ; verificarea tradiției care consemnează una dintre cele mai vechi legături culturale dintre Banat și Țara Românească.

* Clișeele și relevele aparțin autorului, cu excepția celor cu mențiune specială.

UN TYPE ISOLÉ DE L'ARCHITECTURE FÉODALE ROUMAINE : L'EGLISE DE LA DORMITION DE LIPOVA, DEP. D'ARAD

R é s u m é

L'église de la Dormition de Lipova, siège d'un ancien évêché orthodoxe roumain, a été édifiée aux environs de 1400.

Les transformations subies dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, sous l'influence du baroque, ont modifié le plan et changé radicalement l'architecture de la première église. Des travaux d'„embellissement“, effectués entre 1928 et 1930, ont mis à jour les fragments des murs appartenant à la première étape de construction, ainsi que les fondements du chevêt et de la partie ouest.

La reconstitution de l'ancien plan permet de constater l'analogie (qui n'implique pas une filiation directe) avec les basiliques à couple et faux-transept — typiques interférences du roman et du byzantin —, créées par l'architecture serbe de l'état féodal de Rascie, entre la fin des XIIe et XIVe siècles.